

Post-Marksizmin Marksist İktisat Eleştirisi

The Marxist Economics Critique of Post-Marxism

Hüsnü BİLİR¹

Öz

Post-Marksist yaklaşım 1960'lı yıllardan sonra meydana gelen teorik ve pratik gelişmeler neticesinde Marx'ın çalışmalarının ve Marksizmin hükümsüz kılındığını ileri sürmektedir. Bu bakımdan Marx'ın ekonomik alana ontolojik bir öncelik tanıyan tarih anlayışı hatalıdır, çünkü bu anlayış ekonomik olanın inşa edilmesinde kültürel ve politik pratikleri devre dışı bırakarak, kapitalist üretimi birikim dinamiklerini belirleyen sınırlı bir pratikler alt kümesine indirgemektedir. Ancak post-Marksist düşünürlere göre modern kapitalist toplumlarda ortaya çıkan çok sayıdaki antagonizma herhangi bir nesnel çelişkiye -yani sınıf mücadelesine- indirgenemez. Bu antagonizmalar söylemsel olarak üretilme biçimlerine bağlı olarak ekolojik, feminist, ulusal ya da işçi hareketleri gibi farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla işçi sınıfının politik dönüşümdeki ayrıcalıklı rolü ortadan kalkmış ve işçi sınıfının bu ayrıcalıklı rolünün yerini "yeni toplumsal hareketler" almıştır. Bu nedenle post-Marksistler toplumsal antagonizmanın sınıfsız bir toplumla sona ereceği görüşünü reddetmektedirler. Bu bakış açısı doğrultusunda Marksizmdeki değer ve sömürü kavramları da anlamlarını yitirmişlerdir. Bu çalışmanın amacı Samuel Bowles, Jon Elster ve John E. Roemer özelinde post-Marksist yaklaşımın Marksist iktisada bilhassa sınıf, değer ve sömürü kavramları çerçevesinde yönelttikleri eleştirileri ele almak ve söz konusu eleştirilere yanıt aramaktır.

Jel Kodları: B24, B31, B41, B51.

Anahtar Kelimeler: Post-Marksizm, Marksist İktisat, Samuel Bowles, Jon Elster, John E. Roemer.

Abstract

The post-Marxist approach argues that Marx's work and Marxism have been invalidated as a result of the theoretical and practical developments that occurred after the 1960s. In this respect, Marx's understanding of history, which gives an ontological priority to the economic sphere, is flawed because it reduces capitalist production to a limited subset of practices that determine the dynamics of accumulation, by excluding cultural and political practices in the construction of the economic one. According to post-Marxist thinkers, however, the multitude of antagonisms that arise in modern capitalist societies cannot be reduced to any objective contradiction - i.e. class struggle. Depending on how they are discursively produced, these antagonisms can take different forms, such as ecological, feminist, national or labor movements. Therefore, the privileged role of the working class in political transformation has disappeared and this privileged role of the working class has been replaced by "new social movements". For this reason, post-Marxists reject the view that social antagonism will end with a classless society. In line with this point of view, the concepts of value and exploitation in Marxism have also lost their meaning. The aim of this study is to examine and respond to the criticisms of Marxist economics by Samuel Bowles, Jon Elster and John E. Roemer, particularly with respect to the concepts of class, value and exploitation.

Jel Codes: B24, B31, B41, B51

Keywords: Post-Marxism, Marxist Economics, Samuel Bowles, Jon Elster, John E. Roemer.

¹ Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, husunubilir@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9602-8267.

1. Giriş

Post-Marksizm, Marksist geleneğin ekonomik determinist ve tarihselci eğilimlerinin politik alanı ekonomik alana bağımlı kılarak tali hale getirdiğini ve sınıf kimliğinin ve siyasetin kapsamını daralttığını vurgulayan düşünürleri ve onların eleştirilerini ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Bu bakış açısı Karl Marx'ın (1818-1883) çalışmalarının ve Marksizmin bilhassa yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki tarihsel gelişmeler ve teorik ilerlemeler neticesinde hükümsüz kılındığını ya da çürütüldüğünü ileri sürmektedir² (Wolff ve Cullenberg, 1986: 126).

Bu bakımdan post-Marksizmin geleneksel Marksizme yönelik eleştirileri sosyolojiden siyaset bilimine kadar uzanan pek çok tartışmayı tetiklemiştir (Miklitsch, 1995; Petras, 1999; Trimbur, 1999; Tormey ve Townshend, 2006; Laclau ve Mouffe, 2008; Wood, 2011). Ancak bu çalışmanın kapsamı post-Marksizmin Marksist iktisada yönelttiği eleştirileri ele almakla sınırlıdır. Türkçe literatürde post-Marksizmin genellikle siyaset bilimi açısından ele alındığı ve konunun iktisadi yönünün çok fazla incelenmediği söylenebilir. Bu doğrultuda Marksizmin post-Marksist düşünürler olarak nitelendirilen Samuel Bowles, Jon Elster ve John E. Roemer'in eleştirilerine odaklanılacaktır. Bu düşünürlerin seçilmesinin sebebi, ekonomi anlayışı, emek-değer teorisi, sömürü kavrayışı bakımından geleneksel Marksizmin yetersiz kaldığını belirtmeleri ve söz konusu yetersizlikleri gidererek Marksizmin ötesine geçmeyi amaçlamış olmalarıdır. Söz konusu düşünürlerin -İngilizce literatürde ele alınmış olsa da- Türkçe literatürde post-Marksizmin ekonomik eleştirileri bağlamında daha önce incelenmemiş olmasının çalışmanın özgün yanını teşkil ettiği söylenebilir. Bu bakımdan çalışmanın temel amacı bu üç düşünürün geleneksel Marksizme yönelik eleştirilerini incelemek ve bu eleştirilerin geçerliliğini sorgulamaktır.

² Eğer Marx'a veya geleneksel Marksizm'e yönelik eleştiriler post-Marksizm'in kuramsal kökenleri olarak ele alınabilirse post-Marksist eleştirilerin literatürde çok daha eski tarihlerde ortaya çıktığı söylenebilir. Bu bağlamda Hobsbawm (1999: 290) Benedetto Croce'yi (1866-1952) ilk post-Marksist (ya da eski Marksist) olarak tasvir etmektedir. Jameson (1996: 21) ise post-Marksizm'in Bernstein'in revizyonist sosyalizminden farklı olmadığını ifade etmiş ve Bernstein'in eleştirilerini ilk post-Marksizm olarak nitelendirirken, benzer teşhis ve önerilerin daha yoğun olarak 1970'li yıllarda yeniden ortaya çıktığını belirtmiştir. Tormey ve Townshend (2006: 2) ise bu önermeye karşı çıkmakta ve Laclau ve Mouffe'un Marksizm'in teorik bir yapı ve ideoloji olarak geçerliliğini ve anlamlılığını sorgulayan çalışmaları ile Batı Marksizmi teorisyenlerinin yanıt aradıkları soruların birbirlerinden farklı olduğunu belirtmektedirler. Örneğin Lukacs, Ernst Bloch, Gramsci gibi düşünürler Marksizmin tükendiği ön kabulünden hareket etmemişlerdir, Marksizm'i diğer düşünce sistemleriyle veya teorik bakış açılarıyla desteklemekten ziyade Marksizm'in geliştirilmesini ve detaylandırılmasını amaçlamışlardır.

2. Post-Marksizmin Kavramsal Arka Planı

Post-Marksist yaklaşımın ortaya çıkmasının teorik ve politik sebeplerinin bulunduğu söylenebilir. Bu sebepleri keskin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir: Marksizmin teorik olarak eleştirilmeye başlanması elbette yaşanan pratik sorunların bir neticesidir, diğer yandan teorik tartışmalar da pratik meseleleri şekillendirmekte ve etkilemektedir. Bu bakımdan Marksizmin hükümsüz kılındığının ileri sürülmesinin sebeplerinin başında yirminci yüzyılın ikinci yarısında bilim dünyasında yaşanan dönüşüm gelmektedir. Bu süreçte post-yapısalcılık ve post-modernizm gibi yaklaşımların bilimsel pratiklerin geleneksel sınırlarını ve büyük anlatıları sorgulaması Marksizmin de sorgulanmasını beraberinde getirmiştir (Callinicos, 1990; Docherty, 1990; Goldstein, 2005; Wood, 2011; Sim, 2019; Callinicos, Kouvelakis ve Pradella, 2021). Bu bağlamda, Marksizm büyük anlatı ya da tarihsel sürecin doğasına ilişkin “bütüncül” bir açıklama ve dolayısıyla insan eylemliliğini göz ardı eden bir felsefe olduğu gerekçesiyle eleştiriye maruz kalmıştır³ (Tormey ve Townshend, 2006).

Söz konusu teorik gelişmelerin yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından yaşanan bazı pratik gelişmeler de geleneksel Marksizmin sorgulanmasına yol açmıştır. İlk olarak SSCB’nin Kruşçev’den itibaren batı kapitalizmiyle yakınlaşması (Kaygalak, 2001: 35) ve Çin’in piyasa sistemine geçmesi “sosyalizm” düşüncesinin başarısızlığa uğradığı şeklinde yorumlanmış ve bu bakış açısı post-Marksizme zemin hazırlamıştır. Ayrıca İngiltere ve ABD’de “Yeni Sağ”ın evrimleşmesi de (Wood, 2011: 29) post-Marksizmin politik öncülleri arasında değerlendirilebilir. Ancak post-Marksist yaklaşımın ön plana çıkmasına sebep olan belki de en önemli gelişme bilhassa kapitalizmin sanayi-sonrası ülkelerdeki klasik işçi sınıfının önemini yitirmesine yol açan yapısal dönüşümleri ile bunun sonucunda kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal yaşam alanlarına gittikçe daha fazla dahil olması ve bunun sarsıcı etkilerinin yeni toplumsal protesto biçimleri doğurmuş olmasıdır (Steinmetz, 1994: 177-180).

Örneğin Post-Marksist yaklaşımın en önemli temsilcilerinden olan Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe’a (2008: 27) göre Marksizmin teorik krizine yol açan şey “bizzat çağdaş toplumsal mücadelelerin çoğulluğu ve bu mücadelelerin içerdiği zenginlikler”dir⁴:

³ Geleneksel Marksizme yönelik benzer eleştirilerin daha önceki tarihlerde de dile getirildiğini ileri süren çalışmalar için bkz. Hobsbawm, 1999; Geras, 1987, Jameson, 1996; Petras, 1999.

⁴ Tormey ve Townshend’e (2006: 4, 226) göre post-Marksizm söz konusu eylemleri işçi sınıfından bağımsız olarak ele aldığı ve partilerin, hareketlerin ve toplumsal grupların fiili mücadelesinden, isteyerek ya da istemeyerek, uzak kaldığı için -yirminci yüzyılın başlarındaki Karl Kautsky, Vladimir I. Lenin, Rosa

“Şimdi kriz içinde olan, işçi sınıfının ontolojik merkeziliğine, bir toplum tipinden diğerine geçişte kurucu moment olarak büyük “D” ile yazılan Devrimin rolüne ve politika momentini anlamsız hale getirecek şekilde, tamamen bütünleşmiş ve homojen bir kolektif irade gibi yanaltıcı beklentilere dayanan sosyalizm anlayışıdır (...) Teorik yeniden değerlendirme görevine aciliyet kazandıran bu değişimlerin temelinde bir dizi yeni fenomen yatıyor: Yeni feminizmin, etnik, ulusal ve cinsel azınlıkların protesto hareketlerinin, nüfusun marjinalleştirilmiş tabakalarının kurumlara karşı verdiği ekoloji mücadelelerinin, anti-nükleer hareketin, kapitalist çevre ülkelerde atipik toplumsal mücadele biçimlerinin doğuşu...” (Laclau ve Mouffe, 2008: 25-26).

Bu bakımdan Laclau ve Mouffe (1987, 2008) tarihsel materyalizmden post-Marksizm’e geçiş yaptıklarını ifade etmişlerdir. Post-Marksist bakış açısına göre Marksızmin temel hatası tarihsel devrimci misyonun tamamlanması konusunda birleşik bir toplumsal öznenin yani işçi sınıfının varlığını kabul etmesidir. Determinist bir toplumsal ilişkiler anlayışı temelinde sınıf mücadelesi (ve buna karşılık gelen sınıf bilinci) merkezi bir role sahiptir ve bu önem son kertede ekonominin belirleyici olmasıyla garanti altına alınmaktadır. Bu bakımdan Marksizm özcüdür ve bu dar sınıfsal düşünce yapısı herhangi bir sınıf özcülüğüne indirgenemeyen yeni toplumsal dönüşümlerin anlaşılması önünde bir engel teşkil etmektedir⁵ (Donaldson, 2008: 4-5; Kouvelakis, 2021: 341-342). Marksizm’i aşılması gereken bir engel olarak değerlendiren post-Marksist yaklaşımın temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Marx’ın tarihsel materyalizm anlayışı indirgemecidir; işçi sınıfı ile sosyalizm arasında hiçbir zorunlu ya da ayrıcalıklı ilişki söz konusu değildir; sınıf ile politika arasında zorunlu bir tekabüliyetten söz edilemez; “sınıf” temelli analizden “yeni toplumsal hareketler” temelli analize geçilmelidir (Bilir, 2022: 33-36).

Post-Marksist düşünürler bu temel özellikler çerçevesinde sınıf belirleyiciliğini reddetmekte ve “söylemsel ve söylemsel-olmayan pratikler arasındaki ayrımı reddettikleri” (Laclau ve Mouffe, 2008: 171) için söylemin ontolojik üstünlüğe sahip olduğunu savunmaktadırlar. Bu anlamda hiçbir şey söyleme dışsal değildir ya da söyleme indirgenemez. Sadece söylemsel pratikler aracılığıyla farklı politik özneler mümkün hale gelmektedir. Post-Marksist bakış açısından toplumsal pratikler yerini söylemsel pratiklere, sınıf çelişkileri de yerini toplumsal antagonizmaya bırakmaktadır (Boucher, 2021: 368). Din, ırk, cinsiyet, etnisite gibi

Luxemburg, Leon Trotsky ve Antonio Gramsci gibi işçi hareketinde aktif olarak yer alan Marksistlerin aksine-entelektüel ve akademik bir harekettir, devrimci bir hareket değildir.

⁵ Bununla birlikte Laclau ve Mouffe (1987: 97) bu çağdaş düşünce yapısının aslında Marksizm’de bulunduğunu, Marksist düşüncenin kendisini çağdaş dünyanın gerçekliğine uyarlama ve özcülükten uzaklaşma yönünde sürekli bir çaba içinde olduğunu, dolayısıyla kendi teorik ve politik çabalarının da Marksızmin geçmişinde zaten yer aldığını ifade etmektedirler.

fenomenlere dayalı farklı kimliklerin çoğalması Marksist sınıf düşüncesinin geçerliliğini yitirmesine neden olmuştur, çünkü bu yeni ortamda sınıflar çözülmektedir (Adaklı, 2001: 19). Sınıf mücadelelerinden ziyade kadınlar, azınlıklar, eşcinseller, barış yanlıları, sendikalar, çevreciler ve diğerleri gibi politik hareketler arasındaki antagonizmaları açıklayan unsur ise “sömürü değil heterojenliktir” (Goldstein, 2019: 356). Dolayısıyla post-Marksistler sınıfsız toplumsal antagonizmalar etrafında örgütlenen yeni türde toplumsal hareketlerin hem sanayileşmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde sınıf-bazlı sol siyaseti önemsiz kıldığını ileri sürmektedirler. Bu doğrultuda Marx’ın siyaseti önemsizleştiren toplumsal dönüşüm anlayışı eleştirilmeli ve belirli özler üzerinden düşünme alışkanlığı (özcülük) post-yapısalcı bir bakış açısıyla terk edilmelidir (Boucher, 2012: 216-217).

3. Bowles, Elster ve Roemer’in Geleneksel Marksizme Yönelik Eleştirileri

Post-Marksist yaklaşıma göre geleneksel Marksizmin en büyük teorik zaafı ekonomik determinizmdir⁶ (Mouzelis, 1990: 1). Ekonomik determinizm “toplumsal hayatın bir bütün olarak ekonomik altyapı tarafından belirlenmesi ve genel olarak Marx’ın teorisinin determinizmi konusunda ısrar eden bir Marksizm biçimi” (Bottomore, 1983) olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ekonomik determinizm ekonomik ile ekonomik-olmayan -bilhassa politik ve kültürel- arasındaki ilişkide ekonomik olana öncelik tanınmasını ifade etmektedir. Bu analizde üretim güçleri arasındaki mücadele –üretim ilişkileri- olarak ifade edilen ekonomik altyapı, tüm toplumsal süreçlerden oluşan üstyapıyı şekillendirmektedir. Bu yapı içerisinde, toplumların bir üretim biçiminden diğerine geçişini belirleyen bu ilişkidir ve sınıf mücadelesi toplumsal değişimin itici gücünü teşkil etmektedir. Ekonomik determinizm de bu ilerleme şeklinin belli bir teleolojik gelişme çizgisini takip etmesini sağlamak ve bu gelişimin sınıfsız bir topluma doğru evrilmesini teminat altına almaktadır.

Bu anlayışta sınıf mücadelesi merkezi bir role sahiptir, ancak post-Marksist düşünürlere göre günümüz kapitalist toplumlarında sınıf kavramının içeriği değişmiştir. Bu nedenle toplumsal ilerlemede işçi sınıfının ayrıcalıklı konumu ortadan kalkmıştır. “Sosyalist hedefler ile toplumsal failerin üretim ilişkileri içindeki konumları arasında hiçbir mantıksal ve zorunlu ilişki” yoktur ve işçilerin sınıf mücadelesi de “*bütün diğer toplumsal mücadeleler gibi (...)*

⁶ Bazı çalışmalarda ise ekonomik indirgemecilik (economic reductionism) kavramı kullanılmaktadır. Bu çalışmada ekonomik determinizm kavramı kullanılacaktır.

verili bir hegemonik bağlam içinde bulunan kendi eklemleme biçimlerine bağlıdır” (Laclau ve Mouffe, 1985/2008, s. 147, vurgular Laclau ve Mouffe’a aittir). Bu nedenle sınıfın tarihin doğal lokomotifi olduğu kabulü artık geçerli değildir; işçiler anti-kapitalist siyaset hattının ve örgütlenmesinin “ayrıcalıklı öznelere” değillerdir; tüm toplumsal hareketler devrimci kolektif iradeye bağlıdır (Laclau ve Mouffe, 1985/2008, s. 148).

Bu çerçevede post-Marksist yaklaşımda hem temel ekonomik dinamiklerin zaruri politik neticesi olan sınıf mücadelesi anlayışına hem de sınıf indirgemeciliğine karşı çıkmaktadır (Laclau, 1977; Roemer, 1982a; 1982b; Laclau ve Mouffe, 1987, 2008, Balibar, 1991). Post-Marksist yaklaşıma göre üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bu çelişki, antagonizmayı içermeyen bir çelişkidir, sınıf mücadelesi ise çelişkinin olmadığı bir antagonizmadır (Laclau, 1990: 7). Çünkü antagonizma Marksist gelenekte toplumsal ilerleme yasasını oluşturan şeyle hiçbir alakası olmayan dışsal bir koşuldur. Laclau’ya (1990: 6-9) göre kapitalist üretim ilişkilerindeki antagonizmanın mantıksal olarak emek gücünün satıcısı ile alıcısı arasındaki ilişkiden kaynaklandığı kabul edilmektedir, ancak sadece işçi bu tür bir çekip alınmaya (extraction) direnirse bu ilişki antagonist hale gelmektedir ve bu tür bir direncin mantıksal bir sonuç olacağını gösteren hiçbir şey yoktur. Eğer işçi ile kapitalist arasında bir antagonizma söz konusu olacaksa, bu antagonizma üretim ilişkilerinin kendi doğasından kaynaklanmaz, üretim ilişkileri ile bunun dışında bir yerde bulunan işçinin kimliği arasında ortaya çıkmaktadır.

Bu bakımdan, post-Marksist yaklaşım, gerçeklikte verili hiçbir düzen olmadığını, bunun yerine gerçekliğin söylem, eklemleme ve rastlantısallık yoluyla şekillendiğini ileri sürmektedir (Kaygalak, 2001: 33). Günümüz toplumlarında ortaya çıkan çok sayıdaki antagonizma herhangi bir nesnel çelişkiye -yani sınıf mücadelesine- indirgenemez. Bu antagonizmalar söylemsel olarak üretilme biçimlerine bağlı olarak ekolojik, feminist, ulusal ya da işçi hareketleri gibi farklı ve kimi zaman da dağınık şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla toplumsal antagonizmanın sınıfsız bir toplumla sona ereceği görüşü reddedilmektedir⁷.

Bu noktada post-Marksist yaklaşım ekonomik determinizm ve sınıf mücadelesi temelli anlayışı reddetmesiyle geleneksel Marksizmden bir kopuşa işaret etmektedir. Bu durum

⁷ Bu durum, Bowles’a (1985: 507-508) göre post-Marksist yaklaşımda sınıf ilişkilerinin önemini yitirdiği anlamına gelmemektedir: Post-Marksizm’de de sınıf ilişkileri önemlidir, ancak geleneksel Marksizm’den farklı olarak dışsal/işsel ayrımı veya diğer bir ifadeyle ekonomik/ekonomik-olmayan ayrımı kapitalist ekonominin ekonomik, politik ve kültürel olarak modellenmesi konusunda kısıtlı da olsa bir role sahiptir.

Bowles, Elster ve Roemer'in çalışmalarında net bir biçimde göze çarpmaktadır. Üç düşünür de geleneksel Marksizmin ekonomiye aşırı vurgu yaptığını ve bu çerçevede toplumsal ve kültürel pratikleri tali hale getirdiğini ileri sürmektedir. Sınıf temelli bir analizin söz konusu olduğu bu yapıda bireyler sadece sınıfsal konumları üzerinden ele alınmaktadır, ancak sınıf kavramının değişmesi bu analizi ve dolayısıyla analizin emek-değer teorisi, sınıf mücadelesi, sömürü gibi temel kavramlarını geçersiz kılmaktadır. Bu noktada *geleneksel Marksizmi tamamen bir kenara bırakmadan* birey temelli ve ekonomik determinizmden uzak yeni bir anlayışa ihtiyaç duyulmaktadır.

Örneğin toplumsal yapıların bireysel eylemlerin niyetlenilmemiş sonuçları olarak yorumlanması ve amaçlarına ulaşmak için en etkili araçları seçmek anlamında, insanların araçsal olarak rasyonel olması ön kabullerinden yola çıkan Elster (1982) ve Marksist teorinin modern sosyalist ülkelerdeki davranış ve gelişmeleri açıklama konusundaki başarısızlığından dolayı bir krizle karşı karşıya olduğunu belirten Roemer (1982a) Marksizmin sağlam bir metodolojik temelden yoksun olduğunu ileri sürmekte ve Marksist teorinin metodolojik bireycilik anlayışını benimsemesi gerektiğini savunmaktadırlar. Elster'e (1982: 452-453) göre Hegelci geleneğin desteklediği işlevselci sosyoloji teorisinin ilkelerini benimseyen Marksist toplumsal analiz teleolojik açıklamaları ve tembel bir düşünce yapısını teşvik etmektedir. Bu nedenle "bugün artık geleneksel anlamda Marksist olmak, ahlaken ya da entelektüel açıdan mümkün değildir: Marksistler, Marx'ın doğru ve önemli kabul ettiği her şeyi ya da pek çok şeyi –bilimsel sosyalizm, emek değer teorisi veya düşen kar oranları, diğer ve daha savunulabilir görüşlerle birlikte- kabul ederler" (Elster, (1985: 531).

Artık bu kabullerin geçerli olmadığını ileri süren Elster (1982: 454) bireysel bazda işleyen mekanizmalar açığa çıkarılmadan Marksizmin makro-yapılar ve uzun dönemli değişimle ilgili savlarının spekülasyondan öteye gidemeyeceğini belirtmektedir. Elster'e (1982: 464-478) göre sınıflar mülkiyet ilişkilerinin doğası ve gelir ve güç dağılımı konusunda birbirleriyle karşı karşıya gelen kolektif eyleyenler haline gelmişlerdir. Bunun yanı sıra belirli bir sınıfın üyeleri arasında stratejik ilişkiler söz konusudur. Seçimler arasındaki karşılıklı bağımlılığın altını çizen oyun teorisi -rasyonel seçim teorisinin bir dalı- bu karmaşık sınıf ilişkilerini açıklama konusunda Marksizme katkıda bulunabilir⁸.

⁸ Örneğin oyun teorisi sermaye ile emek arasındaki mücadelenin iki kişilik ve sıfır toplamlı bir oyun aracılığıyla, kapitalist sınıfın üyelerinin kendi aralarındaki mücadeleyi ise n sayıda kişinin yer aldığı bir oyun aracılığıyla resmedebilir.

Bowles'a (1985) göre de sınıf ilişkilerinde insan eylemliliğinin belirleyici rolünü ön plana çıkarmanın ve Marksizmi ekonomik determinizmden kurtarmanın yolu politik ve kültürel alanların analizi için yeni kavramlar yaratmaktır: Post-Marksist yaklaşım “insan eyleminin yönlendirilmesinde ekonomik etmenler kadar kültür ve siyasetin de önemli bir rol oynadığı ekonomist-olmayan bir iktisat teorisi inşa etmeyi amaçlamakta” (Bowles, 1985: 512) ve Marksizmin ekonomik determinist bakış açısından bir kopuşa işaret etmektedir.

Bowles'a (1985: 509) göre post-Marksizmin katkılarıyla meydana gelen temel metodolojik gelişmeler İkinci Dünya Savaşı sonrasında etkili olan iki önemli entelektüel akımı yansıtmaktadır: Birincisi, Perry Anderson'un (1976) ifadesiyle Batı Marksizmi'nin ortaya çıkışı; ikincisi ise iktisatta matematiksel yöntemlerin -bilhassa Piero Sraffa geleneğinde çalışmalarını sürdüren iktisatçılar tarafından doğrusal ekonomik modellerin yoğun biçimde kullanılması- ön plana çıkmasıdır. Bowles (1985: 509) Batı Marksizmi'nin geleneksel Marksist iktisadı sadece “bir bütün olarak toplumun yapısının ve dinamiklerinin belirleyicisi olarak ekonomik altyapıya çok fazla vurgu” (Bowles, 1985: 510) yaptığı gerekçesiyle eleştirdiğini belirtmiştir, bu nedenle Batı Marksizmi iktisat teorisinin yeniden ele alınmasını sağlayamamıştır. Post-Marksist yaklaşım ise, aksine, gelişmiş kapitalist dünya sisteminin anlaşılmasında sınıfın, artığın ve diğer ekonomik kategorilerin önemini yadsımamakla birlikte, geleneksel Marksizmde ekonominin tek belirleyici olarak ele alındığını ileri sürmektedir: Geleneksel model, ekonomik olanın inşa edilmesinde kültürel ve politik pratikleri devre dışı bırakarak, kapitalist üretimi müşterek olarak birikim dinamiklerini belirleyen sınırlı bir pratikler alt kümesine indirgemektedir (Bowles, 1985: 510). Dolayısıyla buradaki can alıcı hata “ekonomiye atfedilen önem değildir, ekonomi kavrayışının kendisidir” (Bowles, 1985: 518). Çünkü Marksist iktisat kapitalist ekonomiyi mülkiyet-bazlı bir sistem olarak ele almakta ve ekonominin politik yönlerini mülkiyet haklarının korunması ve mülkiyet sözleşmelerinin uygulanmasıyla sınırlandırmaktadır. Bu politik unsurlar ise ekonominin değil devletin yetki alanına girmektedir, bu nedenle ekonomi apolitiktir (Bowles, 1985: 518). Ancak emeğin ayrıştırılması mekanizması göstermektedir ki, işçi ile işveren arasındaki temel kapitalist ilişki devletin baskı aygıtlarıyla uygulanan bir sözleşme olarak ele alınamaz. Kapitalist ekonominin kendisi politiktir, çünkü işçi değişiminin uygulanması doğrudan kapitalist üretimin yapısı içerisinde gerçekleşmelidir. Bu nedenle ekonominin içsel, ekonomik-olmayanın dışsal olarak nitelendirilmesi hatalıdır, çünkü iş sözleşmelerinin

uygulanması ve işgücü yoğunluğunun belirlenmesi genellikle politik olarak nitelendirilseler de açıktır ki ekonomi açısından içseldir (Bowles, 1985: 518-519).

Ekonomik olmayan faktörlerin analize dahil edilmesi, post-Marksist düşünürlere göre, Marx'ın değer teorisinden uzaklaşmayı da beraberinde getirmektedir (Bowles ve Gintis, 1977; Roemer, 1982a, 1982b, 1982c, 1985; Elster, 1985). Bu eleştirinin temelinde ise Marx'ın emek-değer teorisinin kapitalizm dışındaki ekonomik sistemlerde sömürü meselesini açıklayamadığı düşüncesi yatmaktadır. Örneğin Roemer'e (1982a: viii) göre Marx yoğun derecede soyutlamalara başvurarak ve bir sömürü teorisi önererek kapitalist ekonominin işleyişini net bir şekilde açıklamıştır ve Marksist siyaset teorisi de bu temel üzerine inşa edilmiştir. Ancak modern sosyalizmin yüzleştiği sorunları ele alabilmek için kapitalizm dışındaki diğer üretim biçimlerini de -özellikle sosyalizm- ele alabilecek daha genel bir sömürü teorisine ihtiyaç vardır.

Benzer şekilde Bowles da (1985) geleneksel emek-değer teorisini eleştirmektedir. Bowles'a (1985: 513) göre Marx'ın analizinde emek gücüne ödenen karşılık ile emeğin kapitaliste getirisi arasındaki fark kapitalistin karını ya da artık değeri oluşturur, post-Marksist model ise emek ile emek gücü arasında *formel* değil *tözel* (substantive) bir ayrıma gitmekte ve emeğin özgülüğünü vurgulamaktadır. Marx'ın analizinde emek bir pratikten ziyade bir çıktı ya da kapitalist için bir kullanım değeri olarak ele alınmaktadır, emek bir nesne gibi ele alındığı için de diğer girdilerden bir farkı kalmamaktadır, dolayısıyla "bir eyleyen olarak işçi emek değer teorisinin bu formülasyonunda ortadan kaybolmaktadır" (Bowles, 1985: 514). Emeğin bir nesne gibi ele alınmasının sonucunda 1) iş hayatında tahakküm ve bölümlenme gibi eleştiriler tamamen göz ardı edilmekte, 2) ırkçılık, cinsiyetçilik ve diğer ayrımcılık türleri kapitalistlerin kar arayışının doğal bir neticesi olarak ortadan kalkmakta ve sadece kendiliğinden üretilen kültürel (ya da süper-kültürel) özellikler olarak ortaya çıkmakta, 3) işsizlik kapitalizmin yapısından değil işçilerin seçimlerinden kaynaklanmaktadır -yani gönüllü işsizlik söz konusu olmaktadır (Bowles, 1985: 514-515). Böylelikle "siyaset ve kültür üretimden dışlanmaktadır. Çünkü üretim hem etkindir hem de apolitiktir, kapitalist üretimin -demokratik ve adil olmadığı ve müsrif olduğu şeklindeki- sosyalist eleştirisi mülkiyetin dağıtım meselesine indirgenmektedir" (Bowles, 1985: 515).

Bu noktada iktisadi analizlerde matematiksel yöntemlerin yoğun şekilde kullanılmaya başlanması, Bowles'a (1985: 510) göre ekonomik determinizm hatasına düşülmesine engel teşkil etmektedir ve bu husus post-Marksist iktisatçıları geleneksel Marksistlerden ayıran

hususlardan bir tanesidir. Bowles (1985: 511) matematiksel yöntemlerin analize dahil edilmesinin Marksist iktisat teorisi açısından pratik ile yapı ya da eylem ile sistem arasındaki ilişkinin daha iyi analiz edilmesine olanak sağladığını ileri sürmektedir. Marksist iktisat teorisi kişisel-çıkar peşinde koşan iktisadi eyleyenlerin (kapitalist firmalar, işçiler ve diğerleri) eylemleri ile fiyatlar, karlar ve ücretlerin yapılarındaki durağanlık ve değişim süreçleri arasındaki ilişkiye ve bu eylemleri tetikleyen ve kısıtlayan ekonomik ilişkilere dair zımni bir teoridir. Bu bakış açısının bir örneği, kapitalist firmaların kar için giriştikleri rekabet ile sermayenin merkezileşmesiyle rekabet sisteminin dönüşümü arasındaki ilişkidir. Bu bakış açısına göre, bireysel eyleyenlerin eylemleri sınıf konumlarının bilgisinden ya da sınıf konumlarının yeniden üretilmesi için gerekli olan koşullardan türetilebilir. Bu bakış açısı, bir yapının dinamiklerinin ve eyleyenlerin eylemlerinin bu yapıya atfedilen bazı verili işlevlerden türetilebileceğini ifade eden işlevselci yaklaşıma oldukça benzemektedir. İşlevselci yaklaşıma göre, örneğin, liberal bir demokraside devlet yöneticilerinin (state managers) eylemi, devletin kapitalist üretim ilişkilerini yeniden üretmek şeklindeki verili işleviyle açıklanabilir. Post-Marksist bakış açısı ise, aksine, devlet yöneticilerinin karşılaşılabilecekleri fırsatları, amaçları ve kısıtları araştırmaktadır -daha fazla vergi geliri elde etme isteğiyle seçim başarısını sağlama arasındaki denge kurulması- ve bunun sonucu da kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi *olabilir*.

Bu bakımdan kapitalizmdeki işçi-kapitalist ilişkisinin hangi normlara göre sömürücü olarak nitelendirilmesi gerektiğini soran Roemer'e (1982b: 253) göre Marksistlerin karşı karşıya kaldığı temel sorunlardan birisi, modern kapitalist toplumlarda işçilerin neden sömürülüyor olmaları gerektiğini açık bir şekilde izah edilememeleridir: "Sömürü mülkiyet ilişkileri üzerinden ele alınmadığında feodalizmde, kapitalizmde ve belki de sosyalizmde devam edecek olan sömürü biçimleri arasında ayırım yapmak olanaksızlaşmaktadır" (Roemer, 1982c: 311). Roemer (1982b: 273) bu noktada Marx'ın artık değer yaratan tek meta olarak emeği kabul ederek bir yanılgıya düştüğünü ve artık yaratabilen bir ekonomide herhangi bir metanın bu özelliğe sahip olabileceğini ileri sürmektedir: "Emek-değer teorisi, emek gücü kapitalizmde sömürülen yegâne meta olmadığı için, sermaye birikimini açıklayamaz" (Roemer, 1982b: 275). Bu nedenle Roemer'e (1982c: 306) göre sömürüyü ilişkisel olarak değil emek gücünün birey ile toplum arasındaki (karşılıklı) aktarımı üzerinden ele alan Marksist teori emek-değer teorisi olmadan da yeniden ele alınıp güncellenebilir. Bu noktada sömürüyü mülkiyet temelinde ele alan bir yaklaşıma -sömürünün sebebi olarak üretim

araçlarının adil olmayan ve eşitsiz dağılımını vurgulayan bir yaklaşıma (Roemer, 1985: 65)- ihtiyaç duyulmaktadır, çünkü “mülkiyet ilişkileri temelindeki bir sömürü yaklaşımında sömürü üretim anında ortaya çıkmaz, hatta işçi emek gücünü satmasa bile sömürü ortaya çıkabilmektedir. Sömürü üretim araçlarının dağılımı nedeniyle ortaya çıkmaktadır⁹” (Roemer, 1982c: 281-284).

4. Eleştirinin Eleştirisi: Bowles, Elster ve Roemer

Bu kısımda Bowles, Elster ve Roemer’in geleneksel Marksist iktisat eleştirileri yanıtlanmaya çalışılacaktır. İlk eleştiriyle başlayalım: Üç düşünür de Marksizm’de toplumsal bütünlüğün ekonomik yönünün ekonomik-olmayan -bilhassa politik ve kültürel- yönlerini belirlediğini kabul etmekte ve Marksizm’in ekonomik determinist bir bakış açısına sahip olduğunu ileri sürmektedirler¹⁰. Ancak hem Marx’ın eserlerinde hem de Marksist gelenekte ekonomik determinizmden ziyade toplumsal bütünün farklı katmanları arasındaki etkileşime dikkat çekildiği söylenebilir.

Marx ekonomik alan toplumsal/kültürel/siyasal alan şeklinde bir ayrıma gitmemekte, bu alanların birbirine bağlı bir bütün olduğunu ve bu bütünün tarihsel koşullar tarafından değiştirildiğini ifade etmektedir. Tabii ki Marx “üretim ilişkilerinin, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen hukuki ve siyasi üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturduğunu¹¹” (Marx, 2005b: 39) ifade ederek üretim ilişkilerinin belirleyici rolünü vurgulamıştır. Aynı zamanda insanların “doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde tarihlerini kendilerinin yaptığını” (Marx, 2010: 13) belirterek yapıların ve koşulların önemine işaret etmiş, ancak “koşulların da insanlar tarafından değiştirilebileceğini” (Marx ve Engels, 2013: 15) ifade ederek yapı ile özne arasındaki belirlenimin iki yönlü olduğunu vurgulamak istemiştir. Benzer şekilde Friedrich Engels’e

⁹ Ayrıca Roemer’e (1982c: 302-305) göre Marksist teori sömürünün etik boyutuna değinmemekte ve emek-değer teorisiyle sömürüyü ele alarak kapitalist ekonominin genişleme becerisini izah etmektedir. Bu bakımdan Roemer’e (1985: 31-32) göre sömürü etik açıdan önem taşımazken, kapitalist genişlemenin sırrı olan birikim teorisi, işçilerin kapitalistler tarafından tahakkümünü ele alan tahakküm teorisi, yabancılaşma teorisi ve (üretim araçlarının sahipliğindeki) eşitsizlik teorisi açısından önemlidir.

¹⁰ Gülenç’e (2010: 147) göre sonraki dönemde Karl Kautsky, Georgi Plekhanov ve Nikolaï Bukharin gibi Marksist düşünürlerin Marx’ın fikirlerini aşırı indirgemeci bir yaklaşımla ele alarak, her türlü toplumsal ilişkiyi ekonomik perspektiften açıklama çabaları tarihsel materyalizmin her türlü gelişmeye ekonomik olgularla açıkladığı şeklinde bir yanlış anlaşılıma yol açmıştır.

¹¹ Marx bu durumu bir başka çalışmasında şu sözlerle ifade etmiştir: “Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, siyasi ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır” (Marx, 2005b: 39).

göre de “ekonomik durum temeldir, fakat üstyapının çeşitli unsurları da tarihsel mücadelelerin gidişi üzerinde kendi etkilerini uygular ve çoğu durumda da bunların biçimlerini belirlemekte ağırlıklarını gösterirler” (Akt: Kaygalak, 2001: 44). Dolayısıyla Engels’e göre hem kendisinin hem de Marx’ın analizi için “ekonomik unsurun tek belirleyici olduğu”nu söylemek tarihsel materyalizmi “anlamsız, soyut ve saçma bir ibare”ye dönüştürmektir.

Bu doğrultuda Resnick ve Wolff’un (1982: 32) belirttiği gibi, Georg Lukács, Karl Korsch, Antonio Gramsci, Wilhelm Reich, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse ve Jean-Paul Sartre gibi düşünürler de Marksizm’in ekonomik determinizm ile özdeşleştirilmesine karşı çıkmışlardır. Örneğin Lukács’a (1998: 87) göre Marksist teorinin ayırt edici özelliği, ekonomik faktörlerin önceliğini vurgulaması değildir, toplumsal gerçekliğin çelişkili, çok-boyutlu, karmaşık ve dinamik yapısının anlaşılabilmesi için bütüncül bir bakış açısı sunmasıdır. Marksizm’in determinist olduğu eleştirisi onun bütüncül bakış açısını gözden kaçırmak anlamına gelmektedir. Çünkü Althusser’in de (2002: 138-139) belirttiği gibi “ekonomik diyalektiğin asla *katışıksız halde* rol oynamadığını, tarihte üstyapı vs. denen bu mercilerin işlerini bitirdikten sonra saygıyla bir kenara çekildiklerinin ya da Zaman’ı geldiğinde Majesteleri Ekonomi’nin diyalektiğin kraliyet yolu üzerinde ilerlemesine izin vermek için, sanki onun katışıksız görüngüsüyümüş gibi yok olduklarının asla görülmediğini söylemek gerekir. Ne ilk anda ne de son anda, ‘son kerte’nin tek başına saati asla çalmaz” (vurgular Althusser’e aittir).

Kısacası Marx’ın analizinde üretim, tüketim ve bölüşüm meselesi tamamen toplumsal ilişkilere bağlı olarak belirlenmektedir, yani Marx’ın analizi bütünüyle ilişkiseldir, söz konusu ilişkiler tarihsel koşullara bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla Marx’ın analizinde farklı düzeylerde etkili olan süreçlerin ya da mekanizmaların nihai olarak belirleyiciliğinden söz edilemez. Daha ziyade toplumsal süreçler kavramı merkezi bir konuma sahiptir ve toplumsal süreçlerin hiçbir bileşeni nihai ölçüde belirleyici güce ya da konuma sahip değildir. Resnick ve Wolff (1982: 38-39) bu duruma işaret etmek amacıyla “üst-belirlenim¹²” kavramını kullanmakta ve bu kavramın herhangi bir toplumsal veçhenin -örneğin ekonomik- diğer toplumsal veçhelerin nihai ya da son kertedeki belirleyicisi olabileceği fikrini ortadan kaldırdığını ifade etmektedirler. Toplumsal bütünlüğün ekonomik yönü ile ekonomik- olmayan yönleri arasındaki nispi öneme değil, tüm yönler arasındaki ilişiksel yapıya ve bu

¹² Resnick ve Wolff bu kavramı Althusser’den devralmışlardır. Bu kavrama dair detaylı bilgi için bkz. Althusser, 1962, 2002.

yönlerin bir araya gelmesine odaklanılmaktadır. Ekonomik yönün, diğerleri üzerindeki belirleyiciliği ortadan kalktığı için ekonomik determinizm de söz konusu olmayacaktır. Bu bakımdan Marksist teori ekonomik ya da başka türlü determinist, indirgemeci ya da özcü olmaktan ziyade üst-belirlenimci olarak karakterize edilebilir (Resnick ve Wolff, 1982: 40-41).

Elster ve Roemer'in ekonomik determinizmden kurtulmak için önerdikleri metodolojik bireycilik ele alındığında, Marx'ın analizinin birey bazlı da “okunabileceği” söylenebilir. Bir düşünür, teori, eser okumalarında seçilen kelimeler, cümleler ya da pasajlar oldukça farklı bir genel resmin ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. Bu durum Marx'ın eserleri için de geçerlidir. Marx'ın farklı bağlamlarda kullandığı ifadelerden yola çıkılarak farklı Marx okumaları pekâlâ mümkündür, belki de Marksist gelenekteki temel tartışma sebeplerinden birisi de budur. Örneğin Kurz (2017: 62-63), Elster ve Roemer'in önerdiği şekilde, Marx'ın analizini kapitalistlerin dur durak bilmeden kârlarını artırmaya çalıştıkları için, hiç niyetlenmedikleri veya öngörmedikleri bir süreci tetikledikleri şeklinde yorumlamaktadır. Kendine özgü bireysel rasyonelitetleri, müşterek konumlarını sarsan ve kapitalist toplumu ortadan kaldıran etkiler doğurmaktadır. Kapitalistler sahip oldukları üretim tarzından gittikçe daha fazla kâr sızdırarak, insanın insan tarafından sömürülmesinin son bulduğu sınıfsız bir toplumun ortaya çıkışını fakında olmadan hızlandırmaktadırlar. Dolayısıyla Marx'ın analizi - sınıf temelli bir okumanın yanı sıra- birey temelli olarak da ele alınabilir, bunun için yeni mikro temellere gerek yoktur.

Ayrıca Elster'in ve Roemer'in metodolojik bireycilik eleştirilerinde, bulunması gereken “doğru” mikro-temellerden söz edilmekte ve alternatif hakikatler olabileceği şeklindeki tartışmalara hiç değinilmemektedir; daha ziyade amaçları Marksist iktisat için “doğru” metodolojik temelleri bulmaktır. Ancak bu öneriyle Marksizm'in içinde bulunduğu ileri sürülen yetersizlik ve açmazlardan nasıl kurtulacağı konusu net değildir. Toplumsal alanı bütünüyle bireylere indirgeyen ve toplumsal yapılar ile bu yapılarda meydana gelen değişimi, bireylerin eylemleri üzerinden ele alan metodolojik bireycilik (Bilir, 2018: 665) anlayışının da teleolojik ve ideolojik açıklamalara yol açtığı söylenebilir.

Sınıf konusundaki eleştirilerle ilgili olarak, öncelikle, post-Marksist düşünürlerin iddia ettiğinin aksine Marx'ın analizinde sınıf kavramının tek-boyutlu olmadığı belirtilmelidir: Marx'ın analizinde sınıf iktisadi olduğu kadar toplumsal içeriğe de sahiptir, sınıfların gelenekleri, örf-âdetleri, toplumsal kurumları, düşünce kalıpları, alışkanlıklar vs. vardır.

Sınıflar aynı zamanda siyasi kavramlardır. Kaygalak'ın (2001: 45) belirttiği gibi Marx için sınıfların oluşmasında ilk koşul maddi varoluşun gerçekleşmesidir –“kendinde sınıf (class in itself)” olarak nitelendirilen durum-, ancak ekonomik düzeyde ortaya çıkan ortak çıkarlar sınıfın oluşması için yeterli değildir. Sınıfın oluşması, nesnel çıkarlar doğrultusunda sınıfın üyelerinin toplumsal bir bilince ulaşmasına ve ideolojik-politik bir figür haline gelmesine – “kendisi için sınıf (class for itself)” durumu- bağlıdır. Diğer bir ifadeyle, sınıf orada öylece duran bir şey değildir, aksine “politik öznenin müdahalesiyle her an yeniden kurulması gereken ve sürekli kabuk değiştiren bir kategoridir” (Balta, 2001: 376). Dolayısıyla kendinde sınıfın nesnel koşulları uzun ve karmaşık sınıf oluşumu süreci için yalnızca bir başlangıç noktasıdır ve sınıfın oluşması için işçilerin asgari düzeyde çıkarlarının bilincinde olması, ulusal düzeyde yerel mücadelelerin katmanlaşmasının ve dağılmasının üstesinden gelecek şekilde örgütlenebilmesi ve bu mücadeleyi yönlendirebilecek politik enstrümanlara sahip olması gerekmektedir (bkz. Marx, 2010).

Marx'ın analizinde sınıf kavramının önemi, sermaye birikiminin kapitalist toplumlarda oldukça belirleyicisi olmasından gelmektedir. Bu bakımdan “Marx'ın sınıf kavramının ayırt edici özelliği bu kavramı artık emeğin üretimi ve dağıtım süreci olarak tanımlamasıdır” (Resnick ve Wolff, 1987: 127). Bu kavrayış, artık emeğin üretim ve dağıtım süreciyle mülkiyet ve güç dağılımı meseleleri arasında bir ayrıma gitmekte¹³ ve kapitalist metalarda artık emeğin nasıl ortaya çıktığını, bu artık emeğe kapitalistler tarafından artık değer olarak nasıl el konulduğunu ve dağıtıldığını izah etmektedir. Resnick ve Wolff'a (1982: 39-40) göre, Marx'ın sınıf kavramı toplumda artık emeğin elde edildiği ekonomik sürece işaret etmektedir: Toplumsal gerçekliğin kurucu bir yönü olarak sınıf Marksist teoride toplumsal analize “kavramsal bir giriş noktası” işlevi görmektedir. Marksist sınıf teorisinde bireyin belirli bir sınıfın üyesi olması sadece bireylerin kategorize edilmesini ifade etmemektedir, daha ziyade toplumsal eyleyenlerin temel sınıf süreçleri aracılığıyla toplumsal yapıya nasıl dahil olduklarını açıklamanın bir yoludur. Çünkü toplumsal yapıdaki konumlar eyleyenlerin deneyimlerini, fikirlerini, kimliklerini, tutumlarını, davranışlarını şekillendiren belli kapasiteler, kısıtlar, roller ve ilişkilerle yakından bağlantılıdır. Örneğin bir ülkede kadınların işgücüne katılımları yeniden üretim, işgücü piyasası katmanlaşması, işgücü piyasası

¹³ Günümüz kapitalist dünyasında mülkiyet sahipleri ile güç sahipleri aynı kişiler olmak zorunda olmadıkları rahatlıkla gözlemlenebilir, örneğin hisse senedi sahipleri ile şirket yöneticileri farklı kişilerdir. Ayrıca siyasi ve ekonomik güç de mülkiyet sahipliğinden bağımsız olarak ortaya çıkabilir, örneğin şirket ve devlet bürokratları mülkiyet sahibi olsalar da olmasalar da gücü ellerinde tutabilirler.

düzenlemeleri, firmaların kâr elde etme stratejileri, toplumsal cinsiyet rolleri, kültürel kodlar, aile yapısı gibi pek çok siyasi, toplumsal, kültürel faktörden etkilenebilmektedir ve bu faktörler sınıfla ilişkili süreçlerdir. Bu noktada, Bowles'ın iddiasının aksine, Marksist gelenekte devletin sınıflar arasında ya da sınıflar üstü bir pozisyonda yer alan nötr bir alan olarak ele alınmadığı belirtilmelidir. Geras'ın (1988: 40) vurguladığı gibi, sömürü ve sınıf yapılarının dayattığı rekabetçi etkiler, sınırlar ve baskılar büyük bir nedensel etkiye sahiptir ve bu etkiler neticesinde devlet kapitalistlerin çıkarlarına -her zaman ve her şeyde değil ama genel olarak- öncelik verme eğilimindedir. Dolayısıyla burada bir nispi otonomiden söz edilebilir. Üretim ve sınıf ilişkilerinin açıklayıcı önceliği de a priori bir hakikat değildir, uzun bir tarihsel süreç sonucunda oluşturulan -hem destekleyici örnekleri hem de istisnaları söz konusu olan- ampirik bir hipotezdir.

Diğer yandan, Marx'ın eserlerindeki sınıf kavramının alternatif Marksist sınıf kavramsallaştırmalarından farklı olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Marx toplumsal yapıyı temel olarak iki sınıf -kapitalistler ve işçiler- üzerinden inceleyip, sınıf kavramını artık emeğe el konulması sürecinin temel dinamiği olarak ele alırken, Marksist gelenekte sınıf kimi zaman mülkiyet (Dahrendorf, 1959; Giddens, 1975) ve güç (Laclau, 1977; Poulantzas, 1976, 1978; Jessop, 1980) dağılımı üzerinden, kimi zaman da belirli öz-bilinç durumları (kendisi için sınıf ve kendinde sınıf) üzerinden (Thompson, 1963) tanımlanmaktadır (Wolff ve Cullenberg, 1986: 128). Bu noktada post-Marksist düşünürlerin Marksist gelenek içerisindeki farklı yorum ve yaklaşımları (Poulantzas, 1976, 1978; B. Enrenreich ve J. Enrenreich, 1979; Wright, 1979; Callinicos, 1987; Resnick ve Wolff, 1981, 1986, 1987, 2002, 2003, 2004) hesaba katmadıkları görülmektedir¹⁴.

Bowles ve Roemer'in Marksist gelenekte emeğin sıradan bir nesne olarak ele alındığı, bu nedenle emeğin özgüllüğünün ortadan kalktığı eleştirisi incelendiğinde, Marx'ın insan emeğine spesifik bir önem atfettiği görülmektedir. Marx için emek kavramı doğa teorisi, insan faaliyetleri, beden ve ihtiyaçları, duyguların niteliği, toplumsal cinsiyet, toplumsal iş birliği ve insanın kendini gerçekleştirilmesiyle ilgili çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Kısacası üretim ve üretimin temeli olan emek belirli yaşam biçimlerinin içinde gerçekleştiği toplumsal bir

¹⁴ Benzer bir durum post-Marksist düşünürlerin değer teorisine yönelik eleştirileri için de geçerlidir: Post-Marksist düşünürler Marksist gelenekteki alternatif değer teorilerini göz ardı etmekte ve Marksizm'i yekpare bir yapı olarak değerlendirmektedir. Marx'ın çalışmalarında ve Marksist gelenekte değer tartışmalarına dair detaylı bilgi için bkz. Sherman, 1970; Hodges, 1972; Shaikh, 1977; Elster, 1985; Wolff, Callari ve Roberts, 1984; Garegnani, 2018.

anlama sahiptir (Eagleton, 2011: 138-139). Marx'a göre -hayvanlar da üretim etkinliğinde bulunsa da- insan türsel olarak üretken yaşama bağlıdır (Marx, 2005a: 146) ve bu üretkenliğin temeli de insan emeğidir. Bu bakımdan Marx üretim güçlerini emeğin sahibi işçi ile üretim araçları olmak üzere ikiye ayırmaktadır (bkz. Marx, 2011). Marx, iki meta belli bir orandan birbirleriyle mübadele edildiğinde, bu iki metanın bazı ölçüler bakımından eşit olması gerektiğini ileri sürmüştür. Marx'a göre, bu iki metanın "ortak özelliği", soyut insan emeği ürünü olmalarından başka bir şey değildir. Bu doğrultuda bir metanın değeri, bu metayı üretmek için gerekli olan emek miktarı tarafından belirlenmektedir.

İnsan emeğinin önemi kendisini artı değerın üretiminde net biçimde göstermektedir. Artı-değerin yaratılmasında neden sadece emeğin hesaba katıldığına bakıldığında, Marx kapitalistin amacının "yalnız kullanım-değeri değil, değer üretmek" olduğunu "yalnız değer değil, aynı zamanda artı değer üretmek" (Marx, 2004: 188) olduğunu belirtmektedir. Marx'a göre artı değerın belirlenmesinde iki faktör belirleyicidir: değişmeyen sermaye ve değişen sermaye. Buna göre sermayenin emek-gücü tarafından temsil edilen kısmı olan değişen sermaye "üretim sürecinde bir değer değişimine uğrayan kısım"dır ve "kendi değerinin eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre az ya da çok olabilen bir artı-değeri de üretir" (Marx, 2004: 209). Dolayısıyla artı değerın artması -çalışma süresinin ve/veya emek verimliliğinin artırılması yoluyla- emeğe bağlıdır. Emeğin spesifik olarak ele alınmasının bir diğer örneği de özel mülkiyetle de yakından bağlantılı olan yabancılaşma teorisidir; bu teori tüm insanları konu almaz, daha ziyade emeğin -emeği sağlayan işçinin- yabancılaşmasını ele almaktadır (Kırmızıaltın, 2018: 141-142).

Marx'ın emeği -bu özgüllüğünü vurgulamakla birlikte- diğer nesnelere gibi ele almasının sebebi ise kapitalist üretim ilişkileridir: "Üretim insanı sadece *meta, insani meta*, meta olarak belirlenmiş insan olarak yaratmakla kalmaz, onu bu tanım uyarınca, fiziki bakımdan olduğu kadar *entelektüel* bakımdan da *insanlıktan uzaklaştırılmış* bir varlık olarak üretir" (Marx, 2005a: 156; vurgular Marx'a aittir). Kırmızıaltın'ın (2018: 140) belirttiği gibi, burada üretim -üretim ilişkileri, üretim tarzı- derken kastedilen kapitalist üretimdir, ancak feodal üretim ilişkileri için de farklı bir ilişkisellik ile bahsi geçen insanlıktan uzaklaştırma söz konusu olmalıdır. İnsanlıktan uzaklaşan, yani kendi özünden uzaklaşan bir varlık olan insanın özüne dönmesi, kapitalist toplumsal ilişkilerin yerine komünist toplumsal ilişkilerin geçerli kılınmasıyla sağlanacaktır.

Sömürü meselesine gelindiğinde, Marx'ın analizinde toplumsal ilişkilerin belirleyicisi olan üretim ilişkilerinin temeli üretim güçlerinin dağılımıdır ve kapitalizmin ayırt edici özelliği de üretim araçlarının kapitalistlerin elinde adil olmayan bir şekilde toplanmasıdır. Bu bakımdan üretim ilişkileri üretim araçlarının mülkiyeti üzerine inşa edilmektedir: Burada üretim ilişkileriyle kastedilen sermaye ile emek arasındaki mücadeledir, yani mülkiyet ilişkileridir. Marx mülkiyetin önemine şu sözlerle işaret etmiştir: “Burjuva mülkiyetini tanımlamak, burjuva üretimin tüm toplumsal ilişkilerinin açıklanmasından başka bir şey değildir. Mülkiyeti, sanki bağımsız bir ilişki, ayrı bir kategori, soyut ve ölümsüz bir düşünceymiş gibi tanımlamak, metafiziğin ya da hukukun kuruntusundan başka bir şey olamaz” (Marx, 1999: 152).

Post-Marksist düşünürlerin ileri sürdüğü gibi, yeni teknolojilerin kapitalist üretim ilişkilerinde yarattığı köklü değişimlerin sınıf yapısını değiştirdiği muhakkaktır¹⁵. Bu süreçte, kapitalizm karşıtı hareketlerin çeşitlendiği ve bu hareketlerin gelecek dönemde işçi sınıfının önderliğinde de olabilir, işçi sınıfının katılımıyla da- müşterek bir paydada buluşarak sistemsel bir dönüşüm yaratabilme potansiyeline sahip oldukları söylenebilir. Post-Marksizm kapitalizm karşıtı farklı hareketlerin Marksist literatürde tartışılmasını tekrar gündeme getirmesi açısından önemlidir. Ancak bu sürecin nasıl gerçekleşeceği ve bu süreçte öncü gücün ne olacağı konusunda, diğer bir ifadeyle bu tür bir değişimin teorik yapısı ile bu değişimi pratikte kimin gerçekleştireceği arasında bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Bu noktada, işçi sınıfının -her ne kadar bölünmüş ve örgütlenmeden uzak olsa da- hegemonya mücadelesinde cinsiyetçi özgürlük hareketlerine ya da çevre hareketlerine kıyasla daha büyük bir role sahip olduğunu söylemek özcülük anlamına gelmemektedir. İşçi sınıfı kapitalist üretimi durdurma kapasitesine sahip olduğu için ayrıcalıklı bir konuma sahiptir; ayrıca örgütlenebilme ve toplumsal dönüşüme ön ayak olma potansiyeline de sahip olduğu için nesnel çıkarını gerçekleştirme potansiyeline de sahiptir (bkz. Savran, 1990). Ayrıca Kaygalak'ın da (2001: 53) vurguladığı üzere, günümüz gelişmiş ülkelerinde edinilen ekonomik ve siyasi hakların elde edilmesi sürecinde işçi sınıfının örgütlü mücadelesinin önemli bir paya sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

¹⁵ Bu süreçte, Eagleton'ın (2011: 18-19) belirttiği gibi, piyasaların kuralsızlaştırılmasıyla birlikte geleneksel imalat sanayinin parçalara ayrılması ve işçi sınıfının vahşi bir yasal ve siyasal saldırıya uğraması işçi sınıfının güç kaybına uğramasında etkili olmuştur.

Bu nedenle sol için yeni stratejiler önerilirken toplumsal dönüşüm sürecinde sınıf kavramı halen önemini korumaktadır. Post-Marksist bakış açısı ise günümüz toplumlarındaki ekonomik ve siyasi eşitsizlikleri ve bunların beraberinde getirdiği sömürü ilişkilerini ve devletin bu süreçteki rolünü göz ardı ederek “siyasetin amacını bir kimlik kurma mücadelesine indirgemektedir” (Kaygalak, 2001: 53). Dolayısıyla bu analizde söylem gerçekliğin nihai özü olarak ele alınmaktadır ve bu da “söylemsel indirgemecilik” olarak yorumlanabilir, çünkü dışsal ve nesnel bir toplumsal gerçeklik, sadece mantıksal bir söylem nesnesi haline gelebilirse mevcuttur. Kapitalist sömürü artık değer yasasının ya da artık değer çekip alınmasının bir sonucu değildir, sadece işçi bunun söylemsel olarak ifade edebilirlerse -ya da dışarıdan birileri gelip onlara sınıf bilinci aşırsa- ortaya çıkacaktır. Artık değere kapitalist tarafından el konulması, nesnel bir süreç olarak, işçiler bu çekip alınmaya isyan etmedikçe ya da direnmedikçe antagonizmaya ya da sınıf mücadelesine işaret etmek için yeterli değildir. Ancak Boron’un (2000: 58-59) belirttiği gibi halk isyanlarının tarihi sosyalist, demokratik ve/veya eşitlikçi söylem ve öğretilerin tahininden çok daha eskidir. Demokratik söylemin on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren geliştiği göz önünde bulundurulduğunda, klasik antikiteden on sekizinci yüzyıla kadarki dönemdeki toplumsal mücadelelerin tarihsel gelişimi nasıl anlaşılacaktır?

5. Sonuç

Post-Marksist eleştiriler Bowles, Elster ve Roemer özelinde ele alındığında iki husus ön plana çıkmaktadır. İlk olarak, Marx’ın çalışmaları ile Marksizm arasında herhangi bir ayrım yapılmamaktadır -veya bir ayrım söz konusu olsa bile bu önemsiz bir ayrımdır. Dolayısıyla Marx’ın kendi çalışmalarında belirttiği görüşlerin aksinin ispat edilmesi –ki bu tartışmalı bir iddiadır- Marksizmin hükümsüz kılınması olarak yorumlanmaktadır. İkinci olarak, Marksist gelenek içerisinde yer alan farklı teori ve düşüncelerden oluşan geniş literatür göz ardı edilmekte, Marksizm yekpare bir yapı olarak ele alınmaktadır. Halbuki Marksist gelenek -bu çalışma bağlamında sınıf ve değer teorileri özelinde görüldüğü üzere- farklı ve karmaşık teorilerden oluşan zengin bir bütündür¹⁶. Bu bütün içerisinde yer alan teori ve görüşler

¹⁶ Derrida (2014: 30-31) kendilerine Marksist diyenler ya da kendilerine Marksist denenler arasında bir özdeşlikten söz etmenin imkânsız olduğunu ifade ederek bu durumun altını çizmektedir. Derrida’ya (2001: 42) göre, tek ve bölünmez, çelişkili olmayan bir Marx mirasından söz etmek idealleştirme deviniminden kaynaklanmaktadır.

Marx'ın özgün fikir ve formülasyonlarının yanı sıra Marx öncesi fikir ve düşünceleri de kapsamaktadır.

Bu bakımdan Marx'ın çalışmaları ile Marksizm'in bir tutulması post-Marksizmin alametifarikası olarak nitelendirilebilir. Çünkü post-Marksist düşünürlerin Marx'ın kendi eserlerini ya da birbirinden oldukça farklı ve çoğu zaman da birbiriyle çatışan teorilerden oluşan Marksist düşünce geleneğini derinlemesine incelemeyip yorumlamaktansa, Marksizm'i tek bir teoriye indirgeyip bu teoriyi reddettikleri söylenebilir¹⁷. Ayrıca söz konusu eleştiriler -bilhassa sınıf ve değer teorisi konusundaki eleştirileri- birlikte ele alındığında, Wolff ve Cullenberg'in (1985: 129) belirttiği gibi, bu durum epistemolojik bir sorun olarak yorumlanabilir¹⁸. Çünkü post-Marksist düşünürler söz konusu teorileri ekonomik yaşamın alternatif yorumlamaları olarak değil de doğru ve yanlış teoriler olarak kategorize etmektedirler. Doğruyu, görünen o ki, tüm düşünürlerin ampirik ve/veya rasyonel araçlarla ulaşmaya çalıştığı tek bir önermeler seti olarak kabul etmektedirler. Farklı doğrular olabileceğini, farklı teorilerin dayandığı farklı geçerlilik kriterlerinin olabileceğini göz ardı etmektedirler. Dolayısıyla Marksizm'in –onlar için- tek doğrusunu reddettiklerinde Marksist gelenek içerisindeki alternatif kavramları incelemeye de gerek kalmamaktadır. Bu bakımdan oluşturulması amaçlanan bakış açısının Laclau ve Mouffe'un (2008: 29) ifadesiyle nasıl *post-Marksist* olarak tanımlanacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Post-Marksistlerin teorik konumlarının, Resnick ve Cullenberg (1985), Geras (1987, 1988) ve Petras'ın (1999) yaptığı gibi, “Marksizm'in tamamen dışında (ex-Marxism)¹⁹” olarak tarif edilmesi daha uygun olacaktır²⁰: Post-Marksist yaklaşımın, terimin çağrıştırdığı gibi, Marksist geleneğin zengin çeşitliliği üzerinde toplumsal yapıyı incelemek için yeni ve eleştirel bir analiz geliştirmeyi amaçlayan bir bakış açısı olduğunu söylemek oldukça zordur. Post-Marksizm, daha ziyade, Marx'ın ve Marksist geleneğin temel önermelerini reddedip bu teoriye muhalif bir model

¹⁷ Post-Marksist düşünürler Marksizm'in indirgemeci olduğunu ileri sürerken, heterojen Marksist geleneği monist bir bakış açısıyla ele alarak, ekonomiyi kuramsal olarak inşa etmektense siyaset ve kültüre ve sınıf kavramını da sınıf kimliğine indirgeyerek, kendileri indirgemeciliğe sürüklenmektedirler (Demir, 2014: 141, 162-163).

¹⁸ Ayrıca sınıf kavramı ve emek-değer teorisi Marx'ın analizinin çok önemli bir parçası olduğu için, bunların dışarıda bırakılması Marx'tan ciddi ölçüde uzaklaşılması anlamına gelmektedir.

¹⁹ Trimbur (1999: 285) ise post-Marksizmin yükselişini Kuzey Amerika akademik dünyası açısından Marksizmin yaşadığı otorite ve güven kaybının belli miktarda telafi edilmesi olarak yorumlamaktadır.

²⁰ Wood'a (2011: 19-20) göre ise post-Marksizm Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Manifesto* başlıklı eserlerinde, gerçek tarihsel temeli terk edip ideoloji temeline dönüş yapmış olmakla eleştirdikleri hakiki sosyalizmin günümüze uyarlanmasıdır.

önerdiği için, “post” öneki sadece bir haleflik-seleflik ifade etmektedir. Ancak bu terim, önceki teoriyle bir devamlılıktan ziyade söz konusu teoriden bir kopuş yaşandığını gizlemektedir.

Bununla birlikte, post-Marksist tartışmalar Marksizmin güncelliğine katkı sağlamaktadır. Post-Marksist düşünürler bilhassa yirminci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan teorik ve politik gelişmeler neticesinde hem Marx’ın analizinin hem de Marksist geleneğin geçerliliğini yitirdiğini ileri sürerken, 2008 Mortgage Krizi’nin ardından -her kriz döneminden sonra olduğu gibi- ve Covid 19 salgınıyla birlikte kapitalizmin sonunun gelip gelmediği tartışmalarında Marx’ın analizi yeniden gündeme gelmiştir. Kapitalizmi ve onun içsel çelişkilerini bütün berraklığıyla gözler önüne sermiş olması Marx’ın analizinin güncelliğini göstermektedir. Ulus-ötesi şirketlerin küresel ekonomideki ağırlığının artması²¹ ve bunun karşısında güç merkezi olarak ulus devletlerin zayıflaması Marx’ın küreselleşme analizinin anlamlılığını ve geçerliliğini artırmıştır: Marx’ın anlatısı bugün belki de geçmişe nazaran çok daha anlamlıdır. Bu bakımdan, post-Marksizm Marx’ın ya da Marksizmin ölümü ya da sonu anlamına gelmemektedir; aksine Marx’ın ve Marksizmin güncelliğine işaret etmektedir.

²¹ 2017 yılı itibarıyla dünyanın en büyük 100 ekonomisinden 69 tanesi ulus-ötesi şirket iken, sadece 31 tanesi devlet ekonomisidir (<https://www.globaljustice.org.uk/news/69-richest-100-entities-planet-are-corporations-not-governments-figures-show/>).

Kaynakça

- Adaklı, G. 2001. Post-Marksızmin Kuramsal ve Siyasal Açmazları. *Praksis*, 1: 13-32.
- Anderson, P. 1976. *Considerations on Western Marxism*. London: New Left Books.
- Althusser, L. 1962. *Contradiction and Overdetermination*. Trans. B. Brewster. Available from:
https://pages.mtu.edu/~jdslack/readings/CSReadings/Althusser_Contradiction%20and%20Overdetermination.pdf (Accessed at 04.06.2022).
- Althusser, L. 2002. *Marx İçin*. Çev. I. Ergüden. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Balibar, E. 1991. *From Class Struggle to Classless Struggle?*. In E. Balibar & I. Wallerstein (Eds.), *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (pp. 153-184). London and New York: Verso.
- Balta, E. 2001. Marx'ın Hayaletleri: Marksızmla Yapıbozumun Diyaloğu. *Praksis*, 4, 360-383.
- Bilir, H. 2018. Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2): 658-670.
- Bilir, H. 2022. Post-Marksist Yaklaşımın Kökenleri ve Temel Özellikleri. İçinde A. A. Eren & E. G. Bozdağ (Ed.), *Dünden Bugüne İktisadi ve Finansal Konular Üzerine Tartışmalar* (ss. 27-39). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Boron, A. A. 2000. *Embattled Legacy: "Post-Marxism" and the Social and Political Theory of Karl Marx*. *Latin American Perspectives*, 27(4): 49-79.
- Bottomore, T. (Ed). 1983. *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Boucher, G. 2012. *Understanding Marxism*. Chesham, England: Acumen Publishing Ltd.
- Boucher, G. 2021. Ernesto Laclau (1935-2014) and Chantal Mouffe (1943-). In A. Callinicos, S. Kouvelakis & L. Pradella (Eds.), *Routledge Handbook of Marxism and Post-Marxism* (pp. 368-375). New York and London: Routledge.
- Bowles, S. 1985. *Post-Marxian Economics: Labour, Learning and History*. *Social Science Information*, 24(3): 507-528.
- Bowles, S. ve Gintis, H. 1977. *The Marxian Theory of Value and Heterogeneous Labour: A Critique and Reformulation*. *Cambridge Journal of Economics*, 1(2): 173-192.
- Callinicos, A. 1987. *The "New Middle Class" and Socialist Politics*. In A. Callinicos & C. Harman (Eds.), *The Changing Working Class: Essays on Class Structure Today* (pp. 13-52). London: Bookmarks.
- Callinicos, A. 1990. *Against Postmodernism*. New York: St. Martin's.
- Callinicos, A., Kouvelakis, S. & Pradella, L. 2021. *Introduction*. In A. Callinicos, S. Kouvelakis & L. Pradella (Eds.), *Routledge Handbook of Marxism and Post-Marxism* (pp. 1-22). New York and London: Routledge.

- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. California: Stanford University Press.
- Demir, G. 2014. *Postmarksızim ve Radikal Demokrasi*. İstanbul: Patika Kitap.
- Derrida, J. 2001. *Marx'ın Hayaletleri*. Çev. A. Tümertekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Derrida, J. 2014. *Marx ve Mahdumları*. Çev. A. Tümertekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Donaldson, M. 2008. Gramsci, Class and Post-Marxism. *International Gramsci Journal*, 1(1): 1-27.
- Eagleton, T. 2011. *Marx Neden Haklıydı?* Çev. O. Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.
- Elster, J. 1982. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*, 11(4): 453-482.
- Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ehrenreich, B. ve Ehrenreich, J. 1979. The Professional-Managerial Class. In P. Walker (Ed.), *Between Labor and Capital* (pp. 5-45). Boston: South End Press.
- Garegnani, P. 2018. On the Labour Theory of Value in Marx and in the Marxist Tradition. *Review of Political Economy*, 30(4): 618-642.
- Geras, N. 1987. Post-Marxism. *New Left Review*, 163: 40-82.
- Geras, N. 1988. Ex-Marxism Without Substance: Being A Real Reply to Laclau and Mouffe. *New Left Review*, 169: 34-61.
- Giddens, A. 1975. *The Class Structure of the Advanced Societies*. New York: Harper and Row.
- Goldstein, P. 2005. *Post-Marxist Theory: An Introduction*. Albany: SUNY Press.
- Goldstein, P. 2019. Ernesto Laclau and Chantal Mouffe: The Evolution of Post-Marxism. *Global Discourse*, 9(2): 351-363.
- Gülenç, K. 2010. Post-Marksızim, Radikal Demokrasi ve Eleştirileri. *Yeditepe'de Felsefe*, 9(56): 138-188.
- Hobsbawm, E. J. 1999. *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*. Çev. V. Aslan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hodges, D. C. 1972. Marx's Theory of Value. *Philosophy and Phenomenological Research*, 33(2): 249-258.
- Jameson, F. 1996. Actually Existing Marxism. In Ed. S. Makdisi, C. Casarino & R. Karl (Eds.), *Marxism Beyond Marxism* (pp. 14-54). New York: Routledge.
- Jessop, B. 1980. The Political Indeterminacy of Democracy. In A. Hunt (Ed.), *Marxism and Democracy* (pp. 55-80). London: Lawrence & Wishart.
- Kaygalak, S. 2001. Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi. *Praksis*, 1: 33-59.
- Kırmızıaltın, E. 2018. Karl Marx. İçinde A. A. Eren & E. Kırmızıaltın (Ed), *İktisat Sosyolojisi: Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma* (ss. 127-164). Ankara: Heretik Yayınları.

- Kouvelakis, S. 2021. Beyond Marxism? The “Crisis of Marxism” and the Post-Marxist Moment. In A. Callinicos, S. Kouvelakis & L. Pradella (Eds.), *Routledge Handbook of Marxism and Post-Marxism* (pp. 337-350). New York and London: Routledge.
- Kurz, H. D. 2017. İktisadi Düşünce Tarihi. Çev. H. Bilir & E. Değirmenci. Ankara: Heretik Yayınları.
- Laclau, E. 1977. *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: New Left Books.
- Laclau, E. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Times*. London, UK: Verso.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. 1987. Post-Marxism Without Apologies. *New Left Review*, 166: 79-106.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. 2008. *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*. Çev. A. Kardam. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lukács, G. 1998. *Tarih ve Sınıf Bilinci*. Çev. Y. Öner. İstanbul: Belge Yayınları.
- Marx K. 1999. *Felsefenin Sefaleti*. Çev. A. Kardam. Ankara, Sol Yayınları.
- Marx K. 2004. *Kapital (Birinci Cilt)*. Çev. A. Bilgi. Ankara, Sol Yayınları.
- Marx K. 2005a. *1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*. Çev. K. Somer. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K. 2005b. *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*. Çev. Sevim Belli, Altıncı Baskı, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. 2010. *Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire’i*. Çev. T. Bora. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. 2011. *Kapital (İkinci Cilt)*. Çev. A. Bilgi. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. 2013. *Alman İdeolojisi*. Çev. T. Ok & O. Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Miklitsch, R. 1995. The Rhetoric of Post-Marxism: Discourse and Institutionalality in Laclau and Mouffe, Resnick and Wolff. *Social Text*, 45: 167-196.
- Mouzelis, N. P. 1990. *Post-Marxist Alternatives: The Construction of Social Orders*. London: The Macmillan Press.
- Petras, J. 1999. *The Left Strikes Back: Class Conflict in the Age of Neoliberalism*. Colorado, USA and Oxford, UK: Westview Press.
- Poulantzas, N. 1976. *Classes in Contemporary Capitalism*. Trans. D. Fernbach. London: New Left Books.
- Poulantzas, N. 1978. *Political Power and Social Classes*. Trans. T. O’Hagan. London: New Left Books.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1981. Classes in Marxian Theory. *Review of Radical Political Economics*, 13(4): 1-18.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1982. Marxist Epistemology: The Critique of Economic Determinism. *Social Text*, 6: 31-72.

- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1986. What are Class Analysis?. In P. Zarembka (Ed.), *Research in Political Economy* (vol. 9) (pp. 1-32). Greenwich, Conn.: JAI Press.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1987. *Knowledge and Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 2002. *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*. New York and London: Routledge.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 2003. The Diversity of Class Analyses: A Critique of Erik Olin Wright and Beyond. *Critical Sociology*, 29(1): 7-28.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 2004. Dialectics and Class in Marxian Economics: David Harvey and Beyond. *New School Economic Review*, 1(1): 59-72.
- Roemer, J. E. 1982a. *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.
- Roemer, J. E. 1982b. New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class. *Politics & Society*, 11(3): 253-287.
- Roemer, J. E. 1982c. Property Relations vs. Surplus Value in Marxian Exploitation. *Philosophy & Public Affairs*, 11(4): 281-313.
- Roemer, J. E. 1985. Should Marxists be Interested in Exploitation? *Philosophy & Public Affairs*, 14(1): 30-65.
- Savran, G. 1990. 'Öz'lerin Reddinden Sınıf Politikasının Reddine. 11. Tez, 10: 108-133.
- Shaikh, A. 1977. Marx's Theory of Value and the 'Transformation Problem'. In J. Schwartz (Ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism* (pp. 106-139). Santa Monica, Goodyear Publishing.
- Sherman, H. J. 1970. The Marxist Theory of Value Revisited. *Science & Society*, 34(3): 257-292.
- Sim, S. 1998. *Post-Marxism: A Reader*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Sim, S. 2000. *Post-Marxism: An Intellectual History*. London, UK: Routledge.
- Sim, S. 2019. Spectres of Post-Marxism? Reassessing the Key Post-Marxist Texts. *Global Discourse*, 9(2): 417-432.
- Steinmetz, G. 1994. Regulation Theory, Post-Marxism, and the New Social Movements. *Comparative Studies in Society and History*, 36(1): 176-212.
- Thompson, E. P. 1963. *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage Books.
- Tormey, S. ve Townshend, J. 2006. *Key Thinkers From Critical Theory to Post-Marxism*. London, UK: Sage.
- Trimbur, J. 1999. The Problem of Post-Marxism: Radical Democracy and Class Struggle. *JAC*, 19(2): 285-291.
- Wolff, R. D.; Callari, A. ve Roberts, B. 1984. A Marxian Alternative to the Traditional "Transformation Problem". *Review of Radical Political Economics*, 16(2-3): 115-135.

Bilir, H., (2022). Post-Marksızmin Marksist İktisat Eleştirisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 324-349.

Doi: 10.30586/pek.1188157

Wolff, R. D. & Cullenberg, S. 1986. Marxism and Post-Marxism. *Social Text*, 15: 126-135.

Wood, E. M. 2011. Sınıftan Kaçış: Yeni “Hakiki” Sosyalizm. Çev. Ş. Alpagut. İstanbul: Yordam Kitap.

Wright, E. O. 1979. *Class, Crisis, and the State*. London: New Left Books.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.